

TÜZES KÁROLY

AZ ÚJ LIBERÁLIS BRIT KORMÁNY ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATAI 1869-BEN

A néhány esztendeig tartó konzervatív kormányzást, és ezen belül Disraeli tiszavirág-életű miniszterelnökségét ismét hosszú ideig és 1841 óta először szilárd parlamenti többségre is támaszkodó tisztán liberális uralom követte. A konzervatív kormány bukását belpolitikai okok idézték elő: az ír szigeten a protestáns egyház és az állam ügyeinek szétválasztásában, azaz az egyházak egyenjogúsításában, valamint a földkérdés rendezésében bizonyult használhatatlan alternatívának.

William Ewart Gladstone első minisztériumának külügyminisztere a harmadik alkalommal erre a tisztségre jelölt, tekintélyes Lord Clarendon lett. A külügyminiszter politikusi nagyságát leginkább Bismarck elismerő szavai fejezik ki, melyeket a francia–porosz háborút követően a külügyminiszter leányának mondott. A szövetségi kancellár szerint Clarendon lett volna az egyetlen politikus, aki megakadályozhatta volna a háború kirobbanását Franciaország és Poroszország között.¹

A régi–új külügyminiszter megnyilatkozásai arra utaltak, hogy Nagy-Britannia külpolitikájában nem lesznek lényeges változások: az angol magatartás a kontinens ügyeiben változatlanul tartózkodó lesz. A birodalom irányítóinak 1869. április 16/17-i levélváltása betekintést nyújt számunkra legfőbb külpolitikai elképzeléseiket illetően. Eszerint Lord Clarendon legfontosabb célja a „teljes akciószabadság biztosítása annak érdekében, hogy Őfelsége kormánya felhasználhassa azt, ha a körülmények és a szerződéses kötelezettségvállalás kötelmei úgy kívánják”.² Viktória királynő, miután jóváhagyta a Lord Clarendon levelében foglaltakat, megjegyezte, hogy sajnálattal kellett tapasztalnia „...hogy a kontinensen hajlamosak azt hinni, hogy Angliának nem áll szándékában sem érdekeiből következően, sem pedig szerződéses kötelezettségvállalása alapján erkölcsi támogatásnál többet nyújtani bármiféle esetlegesen kialakuló konfliktusban, és hogy az agresszív hatalom félreteheti minden aggodalmát azzal kapcsolatban, hogy talán keresztezi Anglia útját”.³

Keresve sem találhatnánk szemléletesebb illusztrációt a királynő aggodalmaira, mint azt a kijelentést, melyet az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi miniszterelnöke Franciaország megújuló belgiumi törekvéseivel kapcsolatosan az angol nagykövet előtt tett. Beust ugyanakkor őva intette a brit politikusokat attól, hogy tartózkodó politikai magatartásukat továbbra is fenntartsák. Lord Bloomfield így emlékezett Beust szavaira: „...az utóbbi évek tartózkodó politikája bátorítólag hatott a kontinens államaira, melyek annexióról álmodoznak; e politika azt a képzetet keltette, hogy Anglia nem kívánja korlátozni ambícióikat. Ő [Beust] ezt rendkívüli módon sajnálja, és attól tart, hogy [Anglia] ezt a politikát megbánja majd, és egy napon sajnálni fogja, hogy elveszíti régi szövetségeseit.”⁴

Franciaország megítélésének változásai

Az eddigi angol konzervatív külpolitikai irányítást az új liberális kormány törekvéseivel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a Franciaországgal szembeni magatartásban kezdetben jól körvonalazható irányváltoztatás történt. Gondolhatunk itt arra is, hogy Clarendon kevéssel külügyminiszteri székbe kerülése után elfogadta III. Napóleon császár konferenciajavaslatát a krétai válság rendezésére; nézetei a francia–porosz antagónizmusban is inkább a francia oldal felé közelítettek.⁵ A későbbi események pedig igazolták Lord Clarendonnak mindazokat az elképzeléseit, amelyeket még 1868 októberében, III. Napóleonnál tett látogatása idején alakított ki, és amelyekről a párizsi angol nagykövet, Lord Lyons tájékoztatta Lord Stanleyt: „[Napóleonnak] semmi oka nincs arra, hogy féljen Poroszországtól, ha nem ad neki újabb kihívást, másrészt azonban Poroszország nem fél a háborútól, ha Németország [Germany] és a világ számára is be tudja mutatni, hogy őt [Poroszországot] ebbe belekényszerítették.”⁶ Megállapíthatjuk, hogy Lord Clarendon egyik kortársa sem látta nála világosabban, hogy egy francia részről provokált háború milyen nagy szolgálatot tehet a német egység ügyének.

Az európai államférfiak közül többen is Lord Clarendonnál nyugtalanabban szemlélték a kiéleződő francia–porosz viszonyt. Így Beust is annak a véleményének adott hangot egyik, az európai helyzetet általánosan jellemző kijelentésében, hogy „nem szokása, hogy szükségtelenül háborús félelmet érezzen, azonban egy mindenre elszánt Franciaországgal az egyik oldalon, és egy hasonlóképpen elszánt Poroszországgal a másikon, nem lehet más, csakis aggodalmaskodó...”⁷

A Franciaországgal kapcsolatban meglévő angol illúziók azonban egy csapásra semmivé foszlottak, amikor Franciaország bejelentette az igényét arra, hogy két belga vasúti társaságot be kívánnak olvasztani a Francia Keleti Vasútba. Londonban azonnal megkongatták a vészharangot. Valóban nehéz lett volna ebben nem azt látni, amit Lord Clarendon a következő szavakkal fogalmazott meg: „...[ez] a francia kormány részéről egy vakmerő kísérlet Belgium bekebelezésére”.⁸

A Brit Birodalom irányítóinak korábban már említett áprilisi levélváltását is főként a Belgiumot fenyegető veszély inspirálta. Viktória királynő egyértelmű és határozott cselekvésre ösztönözte a külügyminisztert. Üzenetében arra is utalt, hogy „mély sajnálattal töltene el, ha azt kellene gondolnia, hogy Portugáliában és Belgiumban azt a képzetet keltik, hogy szükség esetén nem fordulhatnak segítségért Angliához. És az is, ha általában azt gondolnák, hogy erkölcsi támogatáson kívül már nem lehet ránk számítani, akkor Anglia elveszítené európai pozícióját.”⁹ Nem lehetett kétséges, hogy az 1839-es angol garanciavállalás értelmében Anglia, kötelezettségeinek megfelelően, segítséget nyújt majd Belgiumnak.

A kérdéssel kapcsolatban a bécsi angol követségről aggodalomra okot adó jelentések érkeztek a Foreign Office-ba. Lord Bloomfield szemernyi kétséget sem hagyott afelől, hogy a Monarchia fővárosában a francia célokot támogatják. Úgy tapasztalta, hogy Beustnak Franciaország iránt érzett szimpátiája az évek során mit sem változott, sőt, ha lehet inkább tovább erősödött: „Beust gróf soha nem rejtegette Franciaország irányában érzett szimpátiáját, de nem is hirdette azokat soha még ilyen nyíltan. Mindamellet ez semmi újdonságot nem jelent, minthogy szászországi minisztersége idején irányultsága francia volt. ...akkoriban a francia befolyás óvta meg a kis királyságot attól, hogy Poroszország teljesen bekebelezze. A Párizsból kormánya felé gyakran megnyilvánuló politikai jóakarattal mellett még azt is megjegyezhetem, hogy a francia kormány sokféle

módon hasznos volt Ausztria számára, ami főként tőzsdei-pénzügyi megállapodásokat tett lehetővé, ezek nagy nyereséget eredményeztek, és így nagyra értékelik őket Bécsben; Ausztriának a jelen pillanatban bizonyosan nem lehet másra oka, mint elégedettségre a francia kormánynek irányában megnyilvánuló kedvező magatartása miatt.”¹⁰

Lord Bloomfield korábban már említett április végi jelentésében, miután röviden vázolta hazája és Franciaország korabeli kapcsolatait, még adott némi hitelt annak a kijelentésnek, melyet Beust országa békeszándékával kapcsolatban tett. Véleményét így összegezte: „...mi boldogan folytatjuk az egyetértés jegyében politikánkat Franciaországgal, és bízom a császár Anglia iránti jóindulatában; országunk – és ezt Ócsászári felsége is jól tudja – nagyon is érdekelt Belgium függetlenségében. Bízom a császár jóindulatának folytonosságában, amely lehetővé teszi a két ország számára egymás megértését, amelynek a béke folyamatosságát kell eredményeznie. Bízom továbbá abban is, hogy Beust gróf teljes komolyságában tekint a Belgium és Franciaország között kialakult problematikus helyzetre, és felajánlja befolyását az egyetértés felé vezető út egyengetésében, a Belgium függetlenségével és semlegességével kapcsolatos szerződésekből foglaltak alapján. [Beust] válaszként kijelentette, hogy Ausztria érdeke a béke, és országának annak elérése érdekében kell munkálkodnia.”¹¹

Május elején a nagykövet azonban már úgy látta, hogy a béke megőrzése érdeke ugyan az Osztrák–Magyar Monarchiának, de óva intette kormánya politikusait attól, hogy azt képzeljék, hogy Beust majd mindent el fog követni Belgium függetlenségének fenntartása érdekében. Ennek éppen az ellenkezőjéről számolt be az angol nagykövet: „Nem mondhatom, hogy azt gondolom, hogy Beust gróf Belgium irányában nagy jóakaratot tanúsítana majd, vagy bármiféle hathatós támogatást nyújtana e királyság függetlenségének megőrzése érdekében, készségesen ad azonban majd olyan tanácsot, amely előmozdíthatja a béke ügyét...”¹²

Amikor egy Londont rendkívül kellemetlenül érintő fejlemény következett be, vagyis az, hogy Beust támogatásáról biztosította Franciaországot Belgiummal kapcsolatos törekvéseiben, a Foreign Office a következő utasítást küldte Bécsbe: „Nagy csalódást okozott a ... királynő kormánya számára, amikor arról értesült, hogy a Franciaország által követelt engedményeket éppen Beust gróf ajánlotta, amennyiben – bár Franciaország kormánya részéről nem tételezünk fel semmiféle ellenséges szándékot – kétségkívül szándékában állt e kormánynak Belgium függetlenségének megcsorbítása. ...a királynő kormánya nem csupán Belgium függetlenségének megőrzésére törekszik, hanem az is meggyőződése, hogy a háború és béke kérdése bármely pillanatban Belgium sorsán múlhat; bár Beust gróf állítása alapján nem szabad arról elfeledkeznünk, hogy az 1866. évi háborút megelőzően Bismarck gróf felajánlotta Belgiumot Franciaországnak semlegessége megőrzése fejében, arra is emlékeztetni kell azonban, hogy a császár ugyanakkor haragosan elzárkózott egy ilyen javaslat elfogadása elől. Belgium kétségkívül képtelen egyedül ellenállni hatalmas szomszédai bármelyikének, erkölcsi ereje ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen abban az esetben, ha a nagyhatalmak vállalják azokat a kötelezettségeiket, melyeknek vállalása közös érdekük volt, amikor Belgium függetlenségét és semlegességét garantálták.”¹³

Beust diplomáciai lépései kétségtelenül kedvező körülményeket teremtettek az Osztrák–Magyar Monarchia számára. A francia törekvések támogatásának köszönhetően a két ország között egy minden eddiginél előnyösebb szerződéstervezet jöhetett létre, amely egy francia–porosz háború esetén annak feltételezésével, hogy Oroszország a konfliktuson kívül marad, az Osztrák–Magyar Monarchiának csak semlegesség-

get irányzott elő. A két ország közötti diplomáciai és katonai kapcsolatok az év vége felé valóban új dimenziót nyertek. Ferenc József és III. Napóleon is jelen volt a Szezeicsatorna novemberi megnyitóján, és a legmagasabb katonai szinten is együttműködés volt kialakulóban, amely szinte a francia–porosz háború kezdetéig fennmaradt.¹⁴

A katonai együttműködés részleteinek kimunkálását szolgálta Albrecht főherceg 1870. februári látogatása is, s ezt Lebrun francia tábornok júniusban viszonzotta Bécsben.¹⁵ A katonai jellegű tárgyalások végül minden különösebb eredmény nélkül záródtak, s Ferenc József meglepő nyíltsággal fogalmazta meg Lebrun tábornoknak aggódalmait egy poroszellenes francia–olasz–osztrák–magyar katonai akcióval kapcsolatban: „...békét akarok; háborús döntésre kényszeríteni kell engem. Remélem, hogy Napóleon császár mind bel-, mind külpolitikai személyes helyzetemmel számolni fog. Ha vele egy időben üzenek hadat, akkor teljesen tisztában vagyok azzal, hogy Poroszország, miközben újra előveszi a német kérdést, nemcsak saját országa és Dél-Németország német néptörzseit rázná fel hatalmas mértékben, hanem bevonná ebbe Ausztria–Magyarország német törzseit is, ami kormányomra nagyon végzetes lenne.”¹⁶ Ezek a gondolatok és katonai megfontolások, valamint a belpolitikai természetű ellenérvek most is, csakúgy mint 1867-ben, egy a poroszok ellen francia szövetségben megvívott háború ellen szóltak.

A fent említett, érlelődő francia–osztrák együttműködéshez harmadikként szívesen csatlakozott volna az olasz uralkodó is. Ehhez azonban mindenekelőtt a Monarchiával szemben fennálló területi igényeit kellett volna mérsékelnie, és Róma francia megszállása miatti nézeteltérését is rendeznie kellett volna III. Napóleonnal. Az olasz politikusokból hiányzó önmérséklet végül megakadályozta ennek a formálódó hármasszövetségnek a létrejöttét. Az eddig ellenséggként szemben álló szomszédos államok közötti közeledés a Monarchia területén szolgálatot teljesítő brit diplomaták figyelmét sem kerülhette el. Elsőként a trieszti angol konzul jelentette Bécsbe, hogy Ferenc József fogadta az olasz király megbízottját. Bloomfieldnak az eseménnyel foglalkozó híradása szerint: „Beust gróf reméli, hogy ez abba az irányba fog hatni, hogy fokozni fogja az egyetértést Ausztria és Olaszország között, és ennek előmozdítását ő [Beust] nagyon szeretné.”¹⁷

A következő hónapok bécsi sajtójában gyakran jelentek meg olyan híresztelések, amelyek egy alakulóban lévő osztrák–olasz szövetségről szóltak. Az angol diplomata ezzel kapcsolatos kérdéseire a kancellár „tagadta a tudósítás igaz voltát, azt szeretné azonban, hogy azt higgyék, Ausztria és Olaszország között a jövőre vonatkozóan létezik egy a kötelezettségvállalásból fakadó egyetértés”.¹⁸ Az 1859-es és 1866-os véres háborúk engesztelhetetlen ellenfeleinek az ellenségeskedést együttműködéssel felváltó politikáját a Foreign Office-ban is meglepéssel szemlélték: „Öexcellenciájának [Beustnak] tolmácsoltam Ófelsége, a Királynő kormányának elégedettségét a császári kormány Itáliával folytatott politikájával kapcsolatban.”¹⁹

A porosz–osztrák sajtóvita

Volt egy európai főváros, amelyben szinte valamennyi korábban említett eseményre aggodalommal figyeltek. Ez a hely természetesen Berlin volt. Bismarck számára Franciaország befolyásának Belgium feletti kiterjesztése nem sok jót ígért. A délnémet államokban egyre mélyülő osztrák befolyást szintén aggasztó fejleménynek tekintették. Az

Osztrák–Magyar Monarchiának és Franciaországnak Itáliával bővülő kapcsolatait is veszélyforrásnak tartották a porosz fővárosban. Miután Bismarck kísérlete az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai elszigetelésére kudarcot vallott, az európai szintéren legfőbb ellenlábásának tekintett Beust ellen indított sajtókampányt a kormányhoz közel álló sajtóorgánumokban. A mindkét fél részéről hamarosan személyeskedésbe torkolló dühödő sajtóhadjárat nagy riadalmat váltott ki az európai udvarokban.

1869 áprilisában, amikor Lord Clarendon Viktória királynőnek összegezte mindazt, amit az angol kormány addig az európai béke megőrzéséért tett, a külügyminiszter a krétai válság megoldása, valamint III. Napóleon Belgiummal kapcsolatos eredeti szándékának megváltoztatása mellett személyes diadalának tekintette a porosz–osztrák sajtóháborúban vállalt közvetítő szerepét: „Lord Clarendon bátorodik emlékeztetni Feliségedet, hogy Bismarck gróf és Beust gróf is kinyilvánította köszönetét azért a baráti beavatkozásért, amellyel megálljt parancsolt a sajtóhadviselésnek, amely napról napra szította a gyűlölködést Ausztria és Poroszország között.”²⁰

Ez a sajtókampány jól illusztrálja azt a nem teljesen pozitív jelenséget is, hogy a sajtó, tájékoztató funkcióján messze túllépve, elsőrendű közvéleményformálónak és propagandaeszközzé vált. A sajtó ily módon megnövekedett jelentőségével Beust is számolt, így csakhamar kormányra kerülése után, 1867. január 1-jétől a sajtó ügyeit a külügyminisztérium egy külön részlegéhez rendelték. 1869-ben pedig titkos kormány-alapot is létesített, főként államrendőrségi és sajtópolitikai célokra.²¹

Beust 1870-ben kampányt kezdeményezett az Osztrák–Magyar Monarchia angliai népszerűsítésére is. A propagandaanyag Beust utasításai szerint készült el, a kiadvány elkészítésére pedig Henry de Wormst (1840–1903) jelölték ki. Az anyag először, a szerző megjelölése nélkül, 1870-ben angol nyelven, majd a szerző nevének megjelölésével 1877-ben franciául és németül jelent meg.²² Annak ellenére, hogy Beust a Monarchia és saját politikája népszerűsítésében nem ért el komolyabb sikereket, „az újjászerveződő birodalomban rejlő kereskedelmi és pénzügyi lehetőségek iránti angol érdeklődés felkeltéséhez és a Monarchia nemzetközi politikai súlyának növeléséhez a brit publicisztika osztrák manipulálása nagyban hozzájárult”.²³ Egy, az angol külügyminisztertől származó bécsi követi utasítás is arra enged következtetni, hogy Beustnak valóban voltak álmatlan éjszakái angliai népszerűtlensége miatt: „Meg kell azonban jegyezniem – írta Clarendon Bloomfieldnek –, nincs tudomásom arról, hogy bármiféle alapja is lenne annak az Óexcellenciája tudatában kialakult képnek, hogy ennek az országnak a jóakarátát nem sikerült elnyernie; meggyőződésem, hogy ez a kép, amelynek alapját én magam képtelen vagyok meglelni, kellő megfontolás hatására szertefoszlik majd.”²⁴

A porosz–osztrák sajtóvitával kapcsolatosan a bécsi angol nagykövetség sokféle és árnyalt híradást is lehetővé tévő információval rendelkezett. Még a tapasztalt angol diplomatát is meglepte az újságcikkek szenvedélyes hangneme és a vita hevesége. A kérdéstről 1869. január 5-én a nagykövet a következőket fejtette ki Beust előtt: „...a mindkét kormány által bátorított újságok nyelvezete egyaránt elkeseredettnek tűnt.”²⁵ Beust a Monarchia poroszországi követétől, Wimpffen gróftól származó híradásra hivatkozva a teljes felelősséget Bismarckra hárította: „Ezért a fegyvercsörgetésért a felelősség Bismarck gróftot terheli. ...előkészületeket tettek és adatokat gyűjtöttek egy, az osztrák politika és személyesen ellene indítandó, jól szervezett sajtókampány céljaira.”²⁶ Azt a Berlin részéről személye ellen felhozott vádat, miszerint a déli német államokat minden módon megpróbálta Poroszország ellen fordítani, Beust több alkalommal szenvedélye-

sen visszautasította: „Amikor csak alkalom nyílt a beszélgetésre Beust gróffal, ő mindig egyértelműen azt akarta velem megértetni, hogy nem akar belekeveredni a délnémet államok ügyeibe, s politikája szigorúan a prágai békekötés pontjain alapul, azonban rendszeresen azt a benyomást keltette, hogy a délnémet államok által kedvezőtlenül fogadott növekvő porosz befolyás miatt nem valószínű, hogy ezek a Majnától délre fekvő államok a közeljövőben egyesülést terveznének az Északnémet Szövetséggel.”²⁷

1869. március 30-án az angol diplomata arról faggatta a birodalmi miniszterelnököt, hogyan is vélekedik valójában az ellene irányuló sajtókampány okairól, mellyel kapcsolatban Beust „azt mondta, hogy Berlinben bűnrészességgel gyanúsítják azért, hogy fenntartja a Dél-Poroszországgal szemben tanúsított ellenségességét, ami egyszerűen nem igaz. Már egy éve nem küldött egyetlen politikai instrukciót sem Münchenbe, sem Stuttgartba, sem Karlsruheba vagy Darmstadtba, és nem őt kellene vádolni azért a szimpátiáért, amely Dél-Németországban érezhető Ausztriával kapcsolatban. Bismarck gróf vele szemben megnyilvánuló gyűlöletének valódi okát valószínűleg az ő alkotmányozó és parlamenti sikereiben, valamint Párizsban és Firenzében megvalósított növekvő befolyásában kell keresni. (...) Szilárd meggyőződése, hogy Bismarck gróf helyzetét a nemzeti igények alááshatják, s ha ez megvalósul, az megszabadítaná Németországot Poroszország jármától.”²⁸

Lord Bloomfield a bécsi porosz követet, Werther bárót is megkérdezte arról, hogy a porosz kormánynak milyen indítékai voltak az egyre inkább aggasztó méreteket öltő sajtóhadjárat fenntartására. Werther báró „bizalmasan megjegyezte, hogy részben Beust gróf volt a nagy akadálya a két kormány közti jobb kapcsolatok visszaállításának. Bismarck személyes ellenszenvvel viseltetik irányában, ő és [Werther] nem lát semmiféle esélyt a két ország közötti kapcsolatok fejlesztésére mindaddig, amíg Beust gróf lesz az ausztriai ügyek irányítója. Azt mondtam Werther bárónak, hogy igen veszélyes következményekkel járhat a Beust megbuktatására tett kísérlet, Beust pedig nem fog könnyen lemondani hivataláról. Beust felbecsülhetetlen értékű és hasznos változtatásokat valósított meg a birodalomban, és élvezzi a császár, valamint az Alkotmánypárt támogatását is.”²⁹ A fent felsorolt tények is egyértelműen jelzik, hogy az angol diplomata változatlanul szilárdnak ítélte meg a közös miniszterelnök belpolitikai helyzetét, és semmi esélyt nem látott arra, hogy a bismarcki „hadjárat” sikerrel járhat.

A két államférfi konfliktusa természetesen a magyar politikusokat is állásfoglalásra készítette. A nagykövet a Pester Lloydban napvilágot látott véleményekkel illusztrálta a magyarországi közhangulatot: „A csatolt cikk a Pester Lloyd független folyóiratból származik. A cikk írója a porosz sajtó hangneméből feltételezi, hogy Bismarck gróf politikájának egyik célja ellenségeskedést szítani Ausztria és Magyarország között; erőteljes hangsúllyal állítja, hogy ennek a politikának Magyarországon nincs esélye a sikerre; és bár a magyar nemzet biztosan nem fog támogatni semmiféle agresszív kísérletet, hogy revansot vegyen Poroszországon a Sadowánál elszenvedett osztrák katasztróféért, mindazonáltal a legutolsó emberét és a legutolsó fillérjét is kész feláldozni azért, hogy az osztrák–magyar királyság [sic!] integritását egy külső agresszióval szemben megvédje. Azért továbbítom (...) ezt a cikket, mert úgy gondolom, hogy megfelelőképpen szemlélteti a magyarországi többség őszinte érzéseit e kérdésben.”³⁰

Lord Bloomfield a Monarchia ausztriai területeinek közhangulatáról is megnyugtató hangnemben tudósított: „...nincs háborús párt a birodalomban. Valamennyi párt meggyőződése, hogy a béke elengedhetetlen a hadsereg újjászervezéséhez, az alkotmány fejlesztéséhez, a megkezdett és jelenleg megvalósítás alatt álló vasútvonalak befejezésé-

hez, amely többé-kevésbé a külföldi tőkebefektetésektől függ. Egy újabb háború vállalása a jelenlegi helyzetben az egész Osztrák–Magyar Monarchiát a megállíthatatlan felbomlás folyamatába sodorná.”³¹

A bécsi angol nagykövet még áprilisban sem adhatott hírt a két államférfi fagyos viszonyában tapasztalható enyhülésről, júliusban pedig úgy vélekedett, hogy mindaddig, amíg ez a két államférfi irányítja a két állam külügyeit, addig nem várható semmilyen változás.³² Lord Bloomfield tartózkodott azonban attól, hogy egyértelműen állást foglaljon a vitában érintett egyik vagy másik fél mellett. Erről az álláspontonról a következőképpen nyilatkozott: „...nem szándékozom az osztrák birodalmi miniszterelnök oldalán Poroszországgal vitába szállni. Ő [Beust] ugyanis aktívan törekszik arra, hogy az ő birodalmának érdekeit előtérbe helyezve éljen minden lehetőséggel Poroszország kárára, és erre keresve sem találhatnánk jobb bizonyítékot, mint azt a buzgalmat, mellyel az osztrák kormány arra törekszik, hogy megvalósítsa a megbékélés politikáját Itáliával, és hogy leválassza azt a porosz befolyásról.”³³ A nagykövet jelentései hosszan tartó és elkeseredett ellenségeskedést jósoltak a szemben álló felek között, véleménye szerint ugyanis a Hohenzollern- és a Habsburg-dinasztia között olyan mértékű a gyűlölet, hogy évek kellenek a kapcsolatok normalizálásához. A Habsburg részről megnyilvánuló ellenszenvet a nagykövet szavai így érzékeltetik: „Nem számolhatok be arról, hogy ebben az Udvarban bármilyen jelét is látnám a porosz királyi családdal szembeni jóakarát visszatérésének. Nem feledhetik azokat a sebeket, amelyeket 1866-ban Poroszországtól elszenvedtek, sem pedig a porosz udvar háborút megelőző kiterjedt intrikáit; továbbá azt sem ismerik majd el, hogy a háborút tőlük eredő provokáció eredményezte. Ezért attól tartok, hogy évek telnek még el addig, amíg a szívélyes, vagy akár csak a jó kapcsolatok is helyreállhatnak majd a két dinasztia között. Azt azonban meg kell jegyeznem, hogy egyetlen kivételt tesznek itt, mégpedig Poroszország trónörökösének személyével...”³⁴

Annak ellenére, hogy az angol diplomata kiválóan ismerte mindkét fél érveit, jóslata mégsem egészen így vált be. A porosz fél ugyanis hamarosan lépéseket kezdeményezett a megbékélés elősegítése érdekében. Először a porosz sajtó váltott át békülékenyebb hangnemre, majd pedig Bismarck és Beust között sor került egy, a közeledést elősegítő üzenetváltásra. Erről az angol nagykövet, kormánya nevében, így nyilatkozott: „...biztos vagyok abban, hogy a Királynő kormánya örömmel veszi majd ezt az értesülést, és Ausztria és Poroszország között a javuló viszony nyitányának tekinti azt.”³⁵ A Foreign Office-ban nemcsak hogy örömmel nyugtázták a két ország fagyos viszonyában bekövetkezett lassú javulás jeleit, hanem közvetítésre is kísérletet tettek. Erről értesülhetünk az augusztus 30-án kibocsátott követi utasításból: „A. Loftus³⁶ azon a véleményen van, hogy a kérdésben a berlini kormány jelenleg Beust gróf részéről bármilyen békülékeny lépést szívélyesen fogadna és viszonzna. Az Ön belátására bizzuk, hogy eldöntse, helyes és előnyös volna-e arról biztosítani Beust gróftól, hogy milyen őszinte örömmel töltene el a ...Királynő kormányát, ha arról értesülne, hogy nem mulasztottak el egyetlen lehetőséget sem arra, hogy Ausztria és Poroszország kormányai között helyreállítsák azokat a baráti kapcsolatokat, amelyeket a ...Királynő kormánya is ténylegesen látni szeretne.”³⁷

Lord Bloomfield a porosz–osztrák viszony még egy fontos vetületére hívta fel külügyminisztere figyelmét, vagyis arra, hogy az Andrassy-kormány állásfoglalása döntően számításba veendő minden porosz vonatkozású ügyben. A nagykövet egy Pesten megjelent politikai pamflet alapján arra a következtetésre jutott, hogy „amennyiben ez

képviseli a jelenlegi magyar vezetés nézeteit, akkor mindebből az válik nyilvánvalóvá, hogy Poroszország ambícióinak útjában nem áll a Magyar Királyság mostani adminisztrációjánál félelmetesebb akadály. Nem meglepő tehát az, hogy porosz ügynökök most is aktívan lépnek fel Magyarországon, és a porosz pénzeket bőkezűen osztogatják abból a megfontolásból, hogy bizalmatlanságot keltsenek Ausztriával szemben, és gyengítsék az Andrássy-minisztériumot.”³⁸

Az első kapcsolatfelvételre Andrássy Gyula gróf magyar miniszterelnök és Bismarck kancellár között még 1868 decemberében sor került. A miniszterelnök a porosz hadseregben egykor szolgálatot teljesítő Scherr-Thoss Arthur gróftól küldte tárgyalni Berlinbe. A megbízatás éppen a sajtóhadjárat befejezését szolgálta. Scherr-Thoss arra nézve is utasítást kapott, puhatolja ki Bismarcknak, illetve Poroszországnak Ausztria német területeire vonatkozó esetleges igényeit. Scherr-Thossnak, visszaemlékezéseinek valószínűleg nem egészen pontos tanúsága szerint, azt is világossá kellett tennie Bismarck számára, hogy a prágai békekötéssel a Majnánál megvont határok megváltoztatására irányuló porosz törekvésekkel kapcsolatban Magyarország, illetve a miniszterelnök közömbösséget tanúsítana. Minden valószínűség szerint ezt a hírt Berlinben örömmel nyugtázták, mivel az 1869. január 2-án megtartott tárgyaláson válaszában Bismarck annak a véleményének adott hangot, hogy a Monarchia dualisztikus szervezete miatt Poroszországnak ebből az irányból nem kell agressziótól félnie, és országa számára Ausztria–Magyarországnak mint szövetségesnek nagy értéke van. Ezeket a gondolatokat viszont a magyar miniszterelnök értékelhette nagyra, és még inkább Bismarcknak azt a megjegyzését, hogy a nagyhatalmaknak a civilizációra leselkedő legnagyobb veszéllyel, azaz Oroszországgal, szemben kell együttműködniük.³⁹

A következő év első napjaiban Lord Bloomfield az osztrák–porosz viszony további normalizálódásáról adhatott számot. Beust miniszterelnök tudomására hozta azt a berlini követtől származó jelentést, amely Bismarckkal folytatott első megbeszéléseiről tájékoztatott. Beust kijelentette, hogy „egy új politikai korszak vette kezdetét”. Ehhez az angol diplomata hozzáfűzte, hogy „jelenleg jó megértés van közöttük”.⁴⁰

Az év második felében az európai nagyhatalmi politika mindkét neuralgikus pontján, a porosz–francia és a porosz–osztrák kapcsolatokban is az értelem felülkerekedni látszott a szenvedélyeken. A viták elcsendesültek, és a megelőző néhány évhez képest valóban csökkent a háborús veszély. Az angol külügyminiszter a szemben álló felek közötti közvetítéssel maga is sokat tett az európai béke megőrzéséért. A nyár végén Franciaországban és a német államokban tett utazásai során meglepéssel tapasztalta, hogy erőfeszítései nem voltak hiábavalóak. Wiesbadenben a porosz királynétől ugyan sok rosszat hallott a francia politikusok által erőltetett fegyverkezésről, Beustról, akit a királyné a porosz–osztrák viszony javulását leginkább akadályozó személynek tartott, és Európa *enfant terrible*-jének nevezett, értesült továbbá a szocializmus növekvő veszélyeiről és arról, hogy a birodalom bizonyos részeiben a porosz uralom egyre népszerűtlenebb. Lord Clarendon igyekezett megnyugtani a királynét, mondván, hogy a Franciaország részéről tapasztalható fenyegetés nem ad okot különösebb aggodalomra, mivel a fegyverek felhasználásáról a császár egymaga dönt. Az Európában fenyegető szocializmust ő is új és félelemre okot adó veszedelemnek nevezte.⁴¹

Lord Clarendon útjának következő állomása Párizs volt. Itt III. Napóleonnak beszámolt németországi tapasztalatairól, az ott megfigyelhető békeszándékról, a Dél-Németországban érezhető önállósodási törekvésekről, és igyekezett megnyugtani az uralkodót, hogy semmiféle megállapodásról sincs tudomása Poroszország és Oroszor-

szág között. Mindehhez azonban most is hozzáfűzte azt az általunk már ismertetet nagyon fontos elképzelését, miszerint „ha Franciaország támadna, ez egy hónap alatt többet tenne Németország megszilárdításáért, mint amit Bismarck öt év alatt érhetne el, és abban az esetben, ha Ausztria Poroszország ellenében Franciaországhoz csatlakozik, Oroszország Poroszországot támogatná. [III. Napóleon] válaszként kijelentette, hogy erőteljes nyomás nehezedett rá, hogy Ausztriával és Itáliával egy támadó és védelmi szövetséget hozzon létre. Ő azonban ezt mint meggondolatlan és hasznavethetetlen dolgot elvetette, mivel egy ilyen szerződés mindenekelőtt irritálná Poroszországot, és természetesen aktív ellenségeskedésre készítetné. Egy ilyen megegyezés nem lenne igazán kötelező érvényű Ausztriára és Itáliára nézve, amennyiben nem kívánnak segítséget nyújtani [III. Napóleonnak], ha viszont fel kívánnak lépni mellette, akkor azt szerződés nélkül is megtehetik. Szóltam még a gigantikus méretű fegyverkezésről, arról az elviselhetetlen teherről, amit ez az embereknek jelent, és az emiatti állandó háborús veszélyérzetről is. A császár egyetértett ugyan mindezzel, de azt is kijelentette, hogy a jelenlegi porosz uralkodó életében, és mindaddig amíg a jelenlegi porosz rendszer fennáll, véleménye szerint nem kerülhet sor semmiféle nagyobb jelentőségű változásra.”⁴²

A fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az Európába beköszöntő csendes őszt valójában csak fenyegető viharok elejének tekinthetjük, mivel a nagyhatalmak közti vetélkedés egyik fontos területén, a fegyverkezésben, illetve annak visszaszorításában nem értek el jelentős eredményeket. A következő év elején a kortársak ugyan tanúi lehettek annak a francia kezdeményezésnek – azt Lord Clarendonnak úgy kellett Bismarck felé közvetítenie, mintha ez az ő személyes javaslata lett volna –, ami részleges és párhuzamos lefegyverzést irányzott elő.⁴³ A javaslatra porosz részről a válasz merev elutasítás volt, s mivel a francia kormány külügyminiszteri posztjára 1870 áprilisában a poroszellenes érzelmeiről ismert és harcias kedvű politikus, az addigi bécsi nagykövet, Duc de Gramont került, ez egyszer és mindenkorra véget vetett a leszerelés sikerével kapcsolatos illúzióknak.

A Gladstone-kormány politikájának új elemei és az Osztrák–Magyar Monarchia

Az angol kormány nagyhatalmakhoz fűződő viszonyában bizonyos mértékű hangsúlyeltolódásról számolhattunk be. A keleti kérdésben a liberális és konzervatív kormányok által is képviselt irányzatban, a balkáni *status quo* politikájában azonban igazi fordulatnak lehattunk tanúi. Az eddig követett politika a Török Birodalom minden eszközzel való fenntartását tűzte ki alapvető céljául, most azonban a Balkánon napirendre kerülő változásoknak elébe menő, rugalmas reagálást is lehetővé tevő, többirányú politika körvonalai kezdtek kibontakozni. Az angol külpolitika modern elemzője, Rainer F. Schmidt értékelése szerint Gladstone a keleti kérdés megoldására a Balkánon a megbékélés érdekében politizált és nem szándékozott mereven elutasítani minden orosz revíziós kívánságot: „A Balkán-félsziget számára egy megbékélési stratégia kidolgozásán fáradozott, a keresztény balkáni államok részére autonómia-megoldás formájában. Ennek a balkáni megbékítésnek a háttere erőteljesen eltért Palmerston krími háborús politikájától, valamint a nevezetes 1856. áprilisi hármass szerződés gyakorlati feladatától, ami egy felújított orosz agresszióval szemben Angliát Franciaország és Ausztria oldalán Törökország aktív védelmére kötelezte.”⁴⁴ Ennek a keleti kérdésben megmutat-

kozó irányváltásnak Gladstone miniszterelnök életművében mély gyökerei voltak. Már 1856-ban is azt az elképzelést képviselte, hogy az Oroszországgal szembeni leghatékonyabb védelmet egy független Románia jelentené.⁴⁵

A Szezei-csatorna átadást megelőző hónapokban a szultánnak és egyiptomi vazallusának ellentéte okozott riadalmat a nagyhatalmak körében. Minthogy a krétai konfliktus csak nemrég zárult le, a nagyhatalmak egyikének sem fűződött érdeke a viták újra-élesztéséhez a keleti kérdésben. Az egyiptomi alkirály, a kedive és a szultán között kirobbanó ellenségeskedés háttérében az alkirály európai látogatása és az azzal kapcsolatos szultáni vád húzódott meg, vagyis az, hogy az alkirály európai támogatókat keresett új és nagyszabású fegyverkezési programjához. A szultán szerint az alkirály arra törekedett, hogy elszakítsa az Egyiptomot a Török Birodalomhoz fűződő szálakat. A nagyhatalmaknak a válságban tanúsított magatartását ezúttal komoly gazdasági megfontolások befolyásolták. A krími háborút követően ugyanis a Török Birodalom balkáni térségében egyre növekvő mennyiségben jelentek meg a főként angol és osztrák termékek. A helyi kézműiparok nem voltak versenyképesek az olcsón termelő nyugati iparral szemben, és nehézségeiket az is tovább fokozta, hogy főként angol befolyásra a Porta is a szabadkereskedelem útjára lépett. Mindezek a gazdasági folyamatok rendkívül károsan befolyásolták a balkáni államok jövőjét.⁴⁶ Az angol és osztrák gazdasági térnyerés mellett a Török Birodalom egyiptomi része hagyományosan Franciaország érdeklődésének és pénzügyi befektetéseiének színhelye volt. Az 1860-as évek végétől az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és gazdasági vezetői is fokozódó figyelemmel tekintettek a Közel-Keletnek erre a térségére.

Amint azt várni lehetett, mindkét vitában álló fél részére erőteljes angol figyelmeztetés érkezett, melyben a két uralkodót jogaikra, de sokkal inkább kötelességeikre emlékeztették. Lord Clarendon bécsi nagykövetét is tájékoztatta kormánya lépéseiről: „Ófelsége a Királynő kormánya mély aggodalommal tekintene a Porta és az egyiptomi kormány közötti jó kapcsolatok megzavarására, így lépéseket tett mind Konstantinápolyban, mind pedig Alexandriában, hogy a felekre a mérséklet és megbékélés jegyében nyomást gyakoroljon. A kormány nem rejtette véka alá azt a véleményét, hogy az egyiptomi kormány részéről bármely olyan lépés, amely összeütközésbe kerülhetne a szultán legitim jogaival, komoly ellenállásba ütközne... [ugyanakkor] bármilyen kísérlet a kedive letételére vagy rangjától való megfosztására, a legelőnytelenebb és legártalmasabb következményekkel járna.”⁴⁷

Az angol kormány a mérleg nyelvének szerepét kívánta játszani a viszályban, és a válság mielőbbi elsimításán fáradozott. Londonból azzal a feladattal bízták meg a bécsi nagykövetet, hogy tájékozdják az osztrák–magyar magatartásról. Lord Bloomfield még egy korábbi, július 26-i jelentésében utalt arra, már közölte Beusttal, hogy kormánya mindent el fog követni a szultán és az alkirály közötti harmónia visszaállításáért.⁴⁸ Egy hónappal későbbi megbeszélésükön a Monarchia közös külügyminisztere is úgy nyilatkozott, hogy „szintén tett erőfeszítéseket annak érdekében, hogy helyreállítsa a harmóniát a szultán és a kedive között”.⁴⁹ Újabb egy hónappal később a nagykövet arról tájékoztatta a Foreign Office-t, hogy Beustnak láthatóan kétségei vannak a nagyhatalmak közös konstantinápolyi és alexandriai fellépését illetően, „azonban még bizakodott abban, hogy Ausztria egyetértése Angliával és Franciaországgal ebben a fontos kérdésben megakadályozza a komoly konfliktus kialakulását”.⁵⁰ Ha nem is robbant ki komoly konfliktus, mégis a nagyhatalmi koncert hangjába disszonáns elemek is vegyültek. Nagy-Britannia ugyanis ebben az időszakban még nem mutatott érdeklődést a

Szuezi-csatorna irányában.⁵¹ A szilárd egyiptomi pozíciókkal rendelkező Franciaország és vele a nem elhanyagolható mértékű kereskedelmi érdekelttséggel bíró Osztrák–Magyar Monarchia is szélesebb körű jogokat kívánt biztosítani a szultán egyiptomi vazallusa számára. Ferenc József császár is ilyen értelmű tanácsot adott a török uralkodónak, akinek tüntető távolléte a Szuezi-csatorna avatásáról egyaránt szólt a francia és osztrák terveknek.⁵²

Beustot a távoli egyiptomi történéseknél azonban sokkal inkább foglalkoztatták a közelben zajló balkáni események. Amint azt már láthattuk az eddigiek során, számára sem volt idegen a félszigeten fennálló *status quo* megváltoztatásának gondolata, természetesen a szigorú megkötéssel, hogy a változásoknak az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeinek megfelelően kell majd történniük. Erre azonban nem léteztek garanciák. Miután a Szerbia és a román fejedelemségek felől fenyegető veszély egyre elhárult, Beust figyelme szinte teljes egészében Montenegró felé fordult. A balkáni államok közül a kis hegyvidéki hercegségben volt legnagyobb az orosz befolyás, és az is aggodalomra adhatott okot, hogy Montenegró növelni kívánta területét, és kikötőhöz akart jutni az Adrián. Ez az igény a törökök részéről ellenállásba ütközött, és ez egy montenegrói–török háború veszélyével volt egyenlő. Mivel Montenegrót Oroszország támogatta, ez a körülmény egy esetleges háborúban a konfliktus kiszélesedését is eredményezhette. Beust számára a Montenegrónak tett engedmények vonzóbb alternatívának tűntek. Fontosnak érezte azt is, hogy londoni követe, Apponyi gróf révén tájékoztassa az angol külügyminisztert tervezett lépéseiről, s törekvéseiben számított a szigetország támogatására. Az angol külügyminiszter értesült arról is, hogy Beust a kérdésben az orosz nagykövettel is folytatott tárgyalásokat, továbbá a konstantinápolyi osztrák–magyar követet, Prokesch bárót utasította, s sürgesse a Portát, hogy az ügyet a megegyezés keresésének szellemében kezeljék. Lord Clarendon válaszában a következőket jelentette ki: „Informálnom kell Excellenciádat, hogy Őfelsége a Királynő kormánya örömmel támogatná az osztrák kormányt a Portának tett ajánlásában, tekintettel azonban azokra a lépésekre, amelyeket más kormányok már megtettek az ügyben, attól tartunk, hogy ajánlásaink eredménytelenek lennének.”⁵³

Beust számára még fél év elteltével is komoly fejtörést okozott, hogy nem álltak rendelkezésére azok az eszközök, melyeknek segítségével hatékonyan akadályozhatta volna Montenegró felfegyverzését, mivel a fegyvereket legális úton az Osztrák–Magyar Monarchia területén keresztül vagy éppen onnan szállították rendeltetési helyükre. A Monarchia közös külügyminisztere az angol diplomatának is beszámolt ezzel kapcsolatos aggályairól: „Beust gróf nyilvánvalóan úgy véli, hogy a montenegróiak a moszkvai pánszláv propaganda hatására cselekszenek, ahonnan a feltételezések szerint a fegyverek és egyéb dolgok iránti szükségleteiket folyamatosan kielégítik, és ahonnan egyes elképzelések szerint útmutatást kapnak magatartásukat illetően.”⁵⁴ Közel egy teljes évnek kellett még elteltetnie ahhoz, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Montenegró kapcsolatai normalizálódjanak. E tekintetben jótékony hatású volt a Monarchia Montenegrónak nyújtott anyagi támogatása. A két ország kapcsolataiban bekövetkezett jelentős változásra az angol diplomácia bécsi képviselője is reagált: „Az osztrák kormány az utóbbi időben nagy jóindulattal viseltetett a montenegrói herceg irányában, és sokat tett ennek a szegény országnak anyagi gyarapodásáért azáltal, hogy segítséget nyújtott a cetinjei távíróvonal és az utak kiépítésében.”⁵⁵

1869 decemberétől a román fejedelemségek területén zajló események is gyakran foglalkoztatták az angol és az osztrák–magyar politikusokat. Egyik részről sem voltak

különösebb kétélyek abban a tekintetben, hogy a fejedelemségekben zajló folyamatok végeredménye a fejedelemségek számára a Románia név használata lesz. A hivatalos angol álláspontot a Foreign Office közvetítette a távollétében Lord Bloomfieldot helyettesítő bécsi ügyvivőnek: „Tájékoztatom Önt, hogy Őfelsége a Királynő kormánya, miután megbizonyosodott afelől, hogy a francia kormánynak nincs ellenére az egyesülésnek a tervezett elnevezés alatti elfogadása, arra a döntésre jutott, hogy a maga részéről sem tanúsít semmiféle ellenállást azzal szemben, és ebben az értelemben a mellékelten megküldött táviratban utasította Őfelsége a Királynő kormányának konstantinápolyi ügyvivőjét. Tájékoztassa tehát a császári kormányt arról, hogy Őfelsége a Királynő kormánya kész elismerni a Románia névnek a fejedelemségeket jelölő használatát.”⁵⁶

Az ügyvel kapcsolatban még egy kérdés várt tisztázásra, nevezetesen az, hogy a fejedelemségekre vonatkozó új névhasználat az 1856-os párizsi szerződés nyilvánvaló megsértését jelentette. Ezekre a nehézségekre utal a következő idézet: az angol kormány „nem adhatja hivatalos jóváhagyását ehhez a Porta beleegyezése nélkül. Beust gróf lordsággal azonos véleményt képvisel ebben a kérdésben.”⁵⁷ Látható tehát, hogy Bécs és London között teljes nézetazonosság alakult ki abban a tekintetben, hogy a fejedelemségek státusát érintő minden változás kizárólag a párizsi szerződést aláíró valamennyi hatalom együttes hozzájárulásával valósulhat meg.

Hasonlóképpen egyetértés alakult ki a két kormány között akkor, amikor a román fejedelemségek kormánya a területén élő zsidó lakossággal szemben erőszakos cselekedeteket hajtott végre. Az erőteljes angol és francia tiltakozáshoz az Osztrák–Magyar Monarchia is csatlakozott. Lord Clarendon ezzel kapcsolatban elégedettségét fejezte ki Kálnoky grófnak,⁵⁸ Beust utasításainak „nemcsak humánus és határozott jellegéért, hanem azért is, mert azok bizonyítják azt a nézetazonosságot, amely Őfelsége a Királynő kormánya és a Császár kormánya között fennáll.”⁵⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere az események kapcsán azonban attól tartott, hogy a fejedelemségekben uralkodó káosz és zűrzavar kalandorakciókra sarkallhatja Oroszországot. Lord Bloomfield tájékoztatta a Foreign Office-t a legújabb fejleményekről: „Zavargások törtek ki a »provinciákban«, melyeket a zsidókérdés idézett elő; komoly katonai összeütközésekre is sor került. Őexcellenciája [Beust] kijelentette, hogy olyan nagy zűrzavar uralkodott az országban, hogy orosz beavatkozástól kellett tartania, és meglehetően csapatainak bevonulásától is; ha ez bekövetkezne, Ausztria sem maradhat tétlen, s úgy érezné, hogy neki is kötelessége katonai ellenőrzés alá vonni a fejedelemségek egyes részeit.”⁶⁰

Lord Clarendon azonnal reagált Beust aggodalmaira és igyekezett őt megnyugtatni, amint azt üzenetében is megfogalmazta: „Nincs kétség afelől, hogy a fejedelemségekben káosz uralkodik, és az ügyeket rosszul kezelik; [az angol kormánynak] azonban nincsenek arra az orosz szándéokra vonatkozó információi, hogy okkupálni kívánják az országot, és [az angol kormány] azt reméli, hogy egy idő előtti beavatkozás nem eredményezi majd mindazt a rosszat, amit éppen ezzel a beavatkozással szándékoznak megakadályozni.”⁶¹ Ez burkolt, de határozott intelem volt Bécs számára, Londonból óva intettek egy meggondolatlan és elhamarkodott akciótól. A brit kormány részéről az 1856-os megállapodásokat valamilyen módon megsértő ügyekben a beavatkozás maximuma az volt, hogy az aláíró nagyhatalmak döntőbíróvága elé terjesszék a kérdést. Az angol kormány a fent említett eljáráshoz ragaszkodott akkor is, amikor tudomására jutott, hogy a fejedelemségek és Oroszország a Porta megkerülésével kezdtek tárgyalásokat. London számára világos volt, hogy a román–orosz tárgyalások felett szemet

hunyni egyet jelentene a fejedelemségek teljes függetlensége ügyének pártolásával. Az ebben a kérdésben eltérő osztrák–magyar állásfoglalást is jól szemléltetik Lord Bloomfield és Beust 1870. márciusi megbeszélései. Lord Bloomfield a következőképpen vélekedett az angol álláspontról: „Nem tudom, mit nyernénk Románia függetlenségével, hiszen feltételezem, hogy Oroszország a jelenleginél sokkal nagyobb hatalommal rendelkezne ott. Úgy tűnik, Beust gróf azon a véleményen van, hogy a fejedelemségek már majdnem függetlenek, a Porta gyakorlatilag nem gyakorol felettük hatalmat, ameddig fizetik a nem túl jelentős adót; ha pedig függetlenségüket elnyernék, minden hatalom közvetlenül köthetne velük szerződést, és nem kellene állandó jelleggel, ha névlegesen is, Konstantinápolyhoz fordulniuk jóváhagyásért.”⁶² Londonban tehát, a növekvő orosz befolyástól tartva, most aggodalommal szemlélték a fejedelemségek függetlenedésének folyamatát. Az Osztrák–Magyar Monarchia számára azonban egyelőre az látszott legfontosabbnak, hogy a román kormánnyal való közvetlen kapcsolattartást szinte lehetetlenné tevő technikai jellegű akadályt, vagyis azt, hogy a legapróbb ügyekben is a Portánál kell eljárnia, valamilyen módon elhárítsa.

Március 17-én, amikor az orosz–román megállapodás ténye már ismertté vált, Lord Bloomfield és Beust újabb megbeszélést tartott, melynek során a Monarchia közös külügyminisztere rámutatott a Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia álláspontjainak különbözőségére. Az angol álláspontról megállapította, hogy „Anglia érdekeltsége a fejedelemségekkel kapcsolatban az export és import területére korlátozódik, mivel a kérdéses területen csak néhány brit alattvaló tartózkodik. Ausztria viszont szinte naponta szembekerül a román hatóságokkal az ország földrajzi közelségéből és a kereskedelmi kapcsolatokból következően; a magyar kormány pedig még inkább érdekelt a dunai fejedelemségekkel való kapcsolattartásban.” Beust ezután késznek mutatkozott arra, hogy amennyiben a román–orosz tárgyalások, mint azt Angliában állítják, valóban ellentétesek az 1856-os megállapodásokkal, támogassa az angol kormányt abban, hogy a kérdést az aláíró nagyhatalmak elé terjessze. Ezt követően Lord Bloomfield ismertette az angol álláspontot, vagyis hogy Ausztriának és Angliának együtt kell működnie a Török Birodalom függetlenségének biztosítása érdekében, és hogy az orosz–román konvenció valóban kísérlet volt az 1856-os szerződések figyelmen kívül hagyására. A nagykövet hozzátette még azt is, hogy nincs meggyőződve arról, hogy Beust valóban a nagyhatalmakhoz kíván fordulni az ügyben, más hatékony eszközt nem lát azonban ő sem a konvenció hatálytalanítására. „Lehetséges, hogy Beust gróf aggódik az orosz befolyás növekedése miatt a fejedelemségekben, és ennek a konvenció létrejötté komoly bizonyítéka, nem látja azonban tisztán azt, hogy a Porta rendelkezik-e megfelelő hatalommal ahhoz, hogy megakadályozza a konvenció életbe lépését, hacsak a nagyhatalmak ki nem nyilvánítk, hogy készek a Porta támogatására.”⁶³

A kérdésben a hivatalosnak tekinthető osztrák–magyar állásfoglalást a Foreign Office-ba eljuttatott bizalmas osztrák jegyzék tartalmazta, melynek részleteiről Lord Clarendon tájékoztatta bécsi nagykövetét. Amint azt az angol külügyminiszter a londoni osztrák nagykövetnek is kifejtette, kormánya rendkívül megfontoltnak tartja az osztrák–magyar kormánynak azt az elhatározását, hogy nem avatkozik be a fejedelemségek belügyeibe: „...és a jelenlegi helyzetben nagyon hasznos és időszerű ráirányítani a figyelmet a párizsi szerződésnek arra a bölcs kikötésére, amely óva int attól, hogy bármely nagyhatalom egyéni intervenciót hajtson végre a fejedelemségekben. (...) A párizsi szerződés kikötéseit szigorúan értelmezve meggyőződésem, hogy mind Őfelsége kormánya, mind pedig a császári kormány aggodalom nélkül tekinthet mindarra,

ami a fejedelemségekben történik, és a dolgok ottani állását egyszerűen ideiglenes válságnak tekintik, mégpedig olyan válságnak, amelynek minden országban tanúi lehetünk a határozott államszervezet létrejöttéhez vezető folyamat során.”⁶⁴ Megállapíthatjuk tehát, hogy „ítélet” egyelőre nem született, az érdekelt felek pillanatnyilag elnapolták a döntést, jóllehet hangot adtak együttes rosszallásuknak az orosz lépéssel kapcsolatban. Az angol és osztrák–magyar önmérséklet megakadályozta, hogy komoly törés következzen be a Porta és román vazallusának viszonyában.

A Balkán-félszigeten zajló folyamatok, legyen szó akár a román fejedelemségek egyesülésének, vagy éppen a Török Birodalomtól való függetlenedésüknek folyamatáról, akár a Montenegró által támasztott területi igényekről, ezek mind komoly veszélyeket rejthettek magukban az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjére nézve. Ennek következtében a közös külügyminiszter, számot vetve a térségben növekvő orosz befolyással is, egyre inkább a Török Birodalom életben tartásának hasznos voltáról beszélt a bécsi angol diplomácia irányítójával folytatott tárgyalásain. 1870 májusában azzal az újabb orosz elképzeléssel kapcsolatban, mely szerint a hatalmaknak ki kellene nyilvánítaniuk, hogy nem avatkoznak be a fejedelemségek belügyeibe, úgy fogalmazott, hogy „okosabb a jelenlegi politika folytatása Törökország irányában, mivel ez az állam hatékony fékező erőként működik a Birodalom lakossága körében, és igyekszik csökkenteni Oroszország befolyását”. Úgy vélte, a béke megőrzésének legbiztosabb módja Törökország fenntartása.⁶⁵

A fent említett események következtében mindinkább halaszthatatlanná vált az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország kapcsolatainak rendezése. Nagy-Britannia számára Oroszország egyelőre nem mint európai nagyhatalom jelentett veszélyt, az angol liberális kormány inkább a cári birodalom közép-ázsiai előretörésére irányította figyelmét. A hatvanas évek közepén az Oroszországgal szemben használt kritikus hangvétel sokat veszített erejéből az évtized végére, egyre inkább annak hangsúlyozása került előtérbe, hogy az oroszok a térségben uralkodó erőszak, korrupció és káosz megszüntetésével áldásos civilizációs küldetést teljesítenek. Ezt a véleményt képviselte a Londonban is a közép-ázsiai ügyekben szaktekintélynek számító kortárs, Vámbéry Ármin is, aki a helyi viszonyok ismeretében és közismert oroszellenessége mellett juttott hasonló álláspontra.⁶⁶ Az Oroszországgal kapcsolatosan enyhülő kritikával párhuzamosan egyre erősebb bírálatok hangzottak el a Török Birodalom kormányzati rendszerének hiányosságaira vonatkozóan. A konzervatív pártban is nagy számban voltak azok, akik osztották a liberális párti államférfiak körében általánosan elfogadott álláspontot, és úgy gondolták, hogy a krími politika elhibázott volt, és a független vagy autonóm balkáni államok létrehozása nem szükségszerűen vezet majd ezeken a területeken teljes orosz dominanciához. Még veszélyesebb volt azonban az az álláspont, mely szerint Nagy-Britanniának csatlakoznia kellene más nagyhatalmakhoz abban a lépésben, ami valójában Törökország befolyási szférákra való felosztását jelentené.⁶⁷

1869-től kezdve a Gladstone-kormány a közép-ázsiai angol és orosz érdekszférák semleges zónával való elhatárolásától remélte azt, hogy a két világrésznyi birodalom között kevesebb vitás kérdés merül majd fel a közvetlen területi érintkezés hiányában. Ez év júliusában egy hosszúra nyúlt alsóházi vitában Gladstone megállapította, hogy a térségben Oroszország részéről semmiféle olyan cselekedetet nem tapasztaltak, ami miatt az angol kormánynak tiltakoznia kellene. Megállapította továbbá, hogy az orosz kormány eddig barátságos hangnemet használt az angol kormánnyal való kommunikációja során. A semleges zónára vonatkozó javaslat Gorcsakov által készített tervezetével

kapcsolatban a miniszterelnök megállapította, hogy ezt a változatot, nem hivatalos formában, már Clarendon is felvetette korábban. Nagyra értékelte az orosz kormánynak azt a gesztusát is, hogy Afganisztánt, amelynek még nem léteztek hivatalos határai, érdekszféráján kívül eső területnek nyilvánította. Parlamenti hozzászólását a következő szavakkal zárta: „A Ház – úgy gondolom – azon a véleményen lesz, hogy a mindkét oldalon megnyilvánuló szellemiség és a javaslat arról, hogy semleges zónát ékeljünk a két hatalom befolyása alatt álló területek közé, annak a jele, hogy akcióiban mindkét kormány érzékeli a harmónia szükségességét, és azt kívánják, hogy elkerüljenek bármit, ami megzavarná a közvéleményt, és a jövőben esetleg bekövetkező veszéllyel vagy rosszakarattal kapcsolatos aggodalmat kelthetne.”⁶⁸

A Lajtán inneni és a Lajtán túli események angol megítélése

Lord Bloomfield az egyre élesedő egyházpolitikai csatározásokban változatlan szimpátiával fordult a Lajtán inneni kormányzati erőfeszítések felé. Nagyra értékelte Beust és a liberális többségű képviselőtestületnek az állam és az egyház ügyeinek szétválasztása során tanúsított bátorságát. Részletesen beszámolt az 1855-ben, a Vatikánnal kötött konkordátum revíziójával kapcsolatos vitákról.⁶⁹ A nagykövet szólt a klérus által kialakított új politikai irányzatról, amely már nem a katolikus egyház hatalmi fölényének visszaszerzését hirdette nyíltan, hanem a kor retorikáját és új szellemiségét követve, a „szabadság” jelszavát tűzve zászlajára kívánta visszahódítani régi pozícióit.⁷⁰ A sokéves elkeseredett küzdelem végkimenetelét illetően az angol diplomatának nem voltak különösebb kétségei. Állam és egyház kapcsolatának jövőjét a soknemzetiségű és sokvallású birodalomban a következőképpen látta: „Magától értetődő, hogy egy olyan archaikus és bonyolult társadalomban, mint amilyen Ausztria, semmiféle nagyobb politikai átalakulás nem valósulhat meg anélkül, hogy az ne érintené az egyház helyzetét, végső fokon pedig a klérus politikai kiváltságait. Ily módon a politikai kérdések hamarosan egyházi kérdésekké válnak, s ez megfordítva is érvényes. A politikai szabadság fejlődésének azon a fokán, amelyre Ausztria most érkezett, az egyház és az állam nyílt konfliktusban állnak egymással. Én magam nem hiszem, hogy az eredmény hosszú távon kétséges lehet. (...) A korona, a parlament és a nép kétségkívül egységes állásponton vannak a hierarchia követeléseivel szemben. Továbbá, mivel a klérus szociális szerepe az államban hagyományosan konzervatív, és az nyíltan a törvény ellenfeleinek, s az anarchia »bajnokának« vallja magát, nyilvánvaló, hogy az egyház ügye kezd reménytelenné válni.”⁷¹

A másik lényeges belpolitikai folyamat, amelyet bécsi diplomáciai körökben is érzekelték, az 1867-ben hatalomra jutott osztrák–német liberálisok hatalmának szemmel látható meggyengülése volt. Megfigyelhető volt tehát „a német politikusok körében a Magyarország túlnyomó befolyásától való nagy és egyre fokozódó félelem (...) és a német párt abbéli tehetetlensége, hogy ezt korlátozza vagy éppen szembeszegüljön azzal a befolyással, amely a közös ügyekkel kapcsolatos megállapodások vitás kérdéseiben megnyilvánul”.⁷²

A fent vázolt társadalmi és politikai folyamatok, Lord Bloomfield megítélése alapján, nem gyengítették a birodalom miniszterelnökének hivatali pozícióját. Ezt támasztotta alá az a tény is, hogy az uralkodó Beust belpolitikai elképzeléseinek tántoríthatatlan támogatóját, Taaffe gróftól nevezte ki miniszterelnöknek az osztrák kormány élére.

Lord Bloomfield a következőképpen látta a kancellár helyzetét az osztrák miniszterelnök kinevezését követően: „Taaffe gróf szilárdan támogatja Beust belpolitikáját, következetesen alkotmányos miniszter, nem nevezhető azonban széles látókörű államférfinak, elnöki kinevezése valójában nem növeli majd a kormány erejét, bizonyítja viszont Beust gróf vitathatatlan befolyását az uralkodónál, és kinevezése pillanatnyi győzelmet jelent Beust gróf számára.”⁷³

Lord Bloomfield 1869. január 18-án kelt jelentésében foglalkozott először a magyar miniszterelnöknek, Andrassy Gyula grófnak és az általa képviselt Deák-pártnak a dualizmussal kapcsolatban kialakított nézeteivel. A magyar miniszterelnök Sátoraljaújhelyen elmondott beszédének teljes francia szövegét is mellékelte a Foreign Office-ba küldött jelentéséhez. Andrassy Gyula gróf a delegáció intézményének fontosságát hangsúlyozta, és nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a külügyek tekintetében a két birodalomrész közös képvisellete megvalósuljon. Tekintve, hogy a Lajtán innen és a Lajtán túl is szenvedélyes érzelmeket gerjesztő véderővita csak a megelőző hónapban zárult le, a magyar miniszterelnök „tagadja, hogy a fegyveres erők bármilyen független szervezete vagy annak bármely része feletti kontroll valaha is létezett volna Magyarországon, vagy hogy követelni lehetne bármikor is azt a birodalom védelmi erejének hatékonyságát kellőképpen figyelembe véve”. A kiegyezés ellenfeleinek szólt az a rész, amelyben azt fejtegette, hogy az 1848-as alkotmánytól való eltéréseket a nemzet egészének jóváhagyásával hajtották végre, és „az 1869. év a Magyar Királyság minden fontos érdekét sokkal kielégítőbb feltételek között találja, mint amilyenek között azok 1848-ban voltak”.⁷⁴

A szóbeszédnek, amelyet ultrakonzervatív sajtótermékek terjesztettek, vagyis hogy napirenden volna a birodalmi miniszterelnök hivatalból való eltávolítása, és hogy utóda a magyar miniszterelnök lesz, az érintett fél, Beust nem tulajdonított semmiféle jelentőséget és azt veszélytelennek ítélte.⁷⁵

Nagy-Britannia bécsi nagykövete a Magyarországon történt események közül az 1869 tavaszán megtartott népképviselési országgyűlési választások gyakorolták a legnagyobb hatást. A legmeglepőbb fejleménynek azt tartotta, hogy néhány olyan körzetben, ahol a kormány jelöltje biztos sikerre számíthatott, a „Szélsőbal” vagy „Radikális Párt” aratott váratlan győzelmet. Beusttól arról is értesült, hogy „a parasztság körében többen elővették azokat a papírpénzeket, amelyeket 1848-ban a Kossuth-kormány bocsátott ki, sők is a Radikális Párt jelöltjeire szavaznak, azt remélve, hogy pénzük újra felhasználható lesz”.⁷⁶ A választásokon tapasztalt helyenkénti atrocitások az ír főrendnek Írországot juttatták eszébe: „Bárhogy is legyen, a külföldi megfigyelő szemében a magyar nép semmi mással nem emlékeztet olyan erősen az írekre, mint a parlamenti választások harcias elevenségével... Sok jelöltet meggyilkoltak és még többet súlyosan megsebesítettek⁷⁷ ...és ahhoz sem férhet kétség, hogy Magyarországon a választási zavargások elérték azt a fokot, melyet egyetlen kormány sem hagyhat figyelmen kívül, még a hatalom oltalmát élvezve sem.”⁷⁸ Lord Bloomfield a Deák-párti választási sikert követően helyesen prognosztizálta a pártok közötti erőviszonyok várható változásait. A leginkább kritikus helyzetben lévőnek a „Mérsékelt” vagy „Balközép Pártot” ítélte, amely várakozásai alapján „most szorosabb szövetségre kényszerült majd a Jobb vagy Alkotmányos vagy Kormányzó Párttal”.⁷⁹ A másik jellemző folyamatnak a balközép és a szélsőbal közötti növekvő eltávolodást tartotta.⁸⁰

A választási eredmények arról győzték meg a brit diplomatát, hogy a dualista államalakulat szilárdan gyökeret vert az európai kontinens közepén. Annak belső rendjét, megítélése szerint, semmilyen komoly veszély nem fenyegette.

Jegyzetek

A tanulmány megírásához szükséges londoni levéltári kutatásokat a Soros Alapítvány és a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj tette lehetővé.

- 1 *Herbert Maxwell: The Life and Correspondence of George William Frederick Fourth Earl of Clarendon.* London, 1913. II. kötet, 366.; *K. Bourne: The Foreign Policy of Victorian England (1831–1902).* Oxford, 1970. 120.
- 2 *The Letters of Queen Victoria.* 2nd series. Ed.: *G. Buckle*, I–II. volumes. London, 1926. (A továbbiakban: *The Letters...*) Lord Clarendon Viktória királynőnek, 1869. április 16. 590.
- 3 *The Letters...*, 2. sor. vol. I., Viktória királynő Lord Clarendonnak, 1869. április 17. 592.
- 4 F. O. (Foreign Office) 7/750, no. 191. Bécs, 1869. április 27. Bloomfield Clarendonnak.; *Tüzes K.: Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai, 1867–1871.* A bécsi angol nagykövét jelenti... *Világtörténet*, 1992. tavasz–nyár, 77.
- 5 *K. Bourne: The Foreign Policy of Victorian England (1831–1902).* Oxford, 1970. 119.
- 6 Lyons Stanleynek, 1868. október 13. In: *Seton-Watson: Britain in Europe 1789–1914. A Survey of Foreign Policy.* Cambridge UP, 1937. 489.
- 7 F. O. 7/749, no. 113. „Bizalmas”. Bécs, 1869. március 16. Bloomfield Clarendonnak.
- 8 *Richard Millman: British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War.* Oxford, 1965. 128. In: *K. Bourne: The Foreign Policy...*, 119.
- 9 *The Letters...*, 2. sor. vol. I. Viktória királynő Lord Clarendonnak, 1869. április 15. 589.
- 10 F. O. 7/751, no. 227. „Legszigorúbban bizalmas.” Bécs, 1869. május 24. Bloomfield Clarendonnak.
- 11 F. O. 7/750, no. 191. Bécs, 1869. április 27. Bloomfield Clarendonnak.
- 12 F. O. 7/751, no. 199. „Bizalmas.” Bécs, 1869. május 4. Bloomfield Clarendonnak.
- 13 F. O. 7/746, no. 124. London, 1869. május 25. Foreign Office Bloomfieldnek.
- 14 *Roy F. Bridge: From Sadowa to Sarajevo (The Foreign Policy of Austria–Hungary 1866–1914).* London–Boston, 1972. 42–44.
- 15 A látogatások részleteiről lásd: *Heiszler Vilmos: Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között.* Budapest, 1984. 31–40. (Értekezések a történeti tudományok köréből 105.)
- 16 *Lebrun: Die militärischen Erinnerungen Generals.* Berlin, 1897. 102.; *Heiszler V.: i. m.* 38.
- 17 F. O. 7/749, no. 121. Bécs, 1869. március 22. Bloomfield Clarendonnak.
- 18 F. O. 7/750, no. 190. „Bizalmas.” Bécs, 1869. április 27. Bloomfield Clarendonnak.
- 19 F. O. 7/751, no. 196. Bécs, 1869. május 4. Bloomfield Clarendonnak.
- 20 *The Letters...*, 2. sor. vol. I. (1869. április 16.) 591.
- 21 *Frank Tibor: Egy szízesztendő propagandakiadvány keletkezéséről.* In: *Magyar Könyvszemle*, 1977/1. 59.
- 22 Uo. 61–63.
- 23 Uo. 65.
- 24 F. O. 7/762, no. 5. London, 1870. január 11. Clarendon Bloomfieldnek.
- 25 F. O. 7/748, no. 6. „Szigorúan bizalmas.” Bécs, 1869. január 5. Bloomfield Clarendonnak.
- 26 F. O. 7/748, no. 18. „Szigorúan bizalmas.” Bécs, 1869. január 11. Bloomfield Clarendonnak.
- 27 F. O. 7/749, no. 73. „Bizalmas.” Bécs, 1869. február 16. Bloomfield Clarendonnak.
- 28 F. O. 7/750, no. 146. „A legszigorúbban bizalmas.” Bécs, 1869. március 30. Bloomfield Clarendonnak.
- 29 F. O. 7/748, no. 54. „A legszigorúbban bizalmas.” Bécs, 1869. február 1. Bloomfield Clarendonnak. Idézi: *Világtörténet*, 1992. tavasz–nyár, 80.
- 30 F. O. 7/748, no. 39. Bécs, 1869. január 19. Bloomfield Clarendonnak. Részben közli: *Világtörténet*, 1992. tavasz–nyár 72.
- 31 F. O. 7/748, no. 33. „Bizalmas.” Bécs, 1869. január 19. Bloomfield Clarendonnak.
- 32 Lásd F. O. 7/752, no. 293. „Bizalmas.” Bécs, 1869. július 13. Bloomfield Clarendonnak.
- 33 F. O. 7/750, no. 157. „Bizalmas.” Bécs, 1869. április 6. Bloomfield Clarendonnak.
- 34 F. O. 7/751, no. 214. „Bizalmas.” Bécs, 1869. május 17. Bloomfield Clarendonnak.
- 35 F. O. 7/753, no. 358. „Bizalmas.” Bécs, 1869. augusztus 30. Bloomfield Clarendonnak.
- 36 A berlini angol követ.
- 37 F. O. 7/747, no. 176. London, 1869. augusztus 31. Foreign Office Bloomfieldnek.

- 38 F. O. 7/753, no. 356. „Bizalmas.” Bécs, 1869. augusztus 24. Bloomfield Clarendonnak. A porosz kormány részéről a magyar ellenzék segélyezésére folyósított pénzekről lásd: *Diószegi István*: Magyarország helye a francia és a porosz külpolitikában 1867–1868-ban. In: *Történelmi Szemle*, 1995/4 431–432.
- 39 *Scherr-Thoss Arthur*: Erinnerungen aus meinem Leben. In: *Deutsche Rundschau* 28/3 (1881) 78–80. Közli: *Rainer F. Schmidt*: Die gescheiterte Allianz. Österreich–Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrassy (1867 bis 1878/79). Frankfurt, 1992. 40–41. (Europäische Hochschulschriften III/517.)
- 40 F. O. 7/764, no. 13. „Bizalmas.” Bécs, 1870. január 6. Bloomfield Clarendonnak.
- 41 *The Letters...*, 2. sor. vol. I. Clarendon Viktória királynőnek. Wiesbaden, 1869. augusztus 21. 623–624.
- 42 Uo. Párizs, Clarendon Gladstone-nak. 1869. szeptember 18. 625.
- 43 *The Letters...*, 2. sor. vol. II. Clarendon Viktória királynőnek. Foreign Office, 1870. január 26. 5.
- 44 *Rainer F Schmidt*: i. m. 11–12.
- 45 *A. J. P. Taylor*: *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. OUP 1971. 215. 2. jegyzet.
- 46 *Barbara Jelavich*: *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*. vol. 1. Cambridge, 1994. 338.
- 47 F. O. 7/747, no. 174. London, 1869. augusztus 28. Clarendon Bloomfieldnak.
- 48 F. O. 7/752, no. 314. Bécs, 1869. július 26. Bloomfield Clarendonnak.
- 49 F. O. 7/753, no. 347. „Bizalmas.” Bécs, 1869. augusztus 24. Bloomfield Clarendonnak.
- 50 F. O. 7/753, no. 371. Bécs, 1869. szeptember 7. Bloomfield Clarendonnak.
- 51 A Szezei-csatorna tervét Nagy-Britannia sokáig ellenezte, mondván, hogy hasonló gondot okozna, mint a tengerszorosok, valamint a térségben egyre növekvő francia befolyás is fokozta aggodalmukat. A Foreign Office egészen 1863-ig nem volt meggyőződve a csatorna felépítésének szükségességéről. Lásd: *M. S. Anderson*: *The Eastern Question 1774–1923*. Macmillan, 1991. 175.
- 52 *R. F. Bridge*: i. m. 43.
- 53 F. O. 7/747, no. 220. London, 1869. december 27. Clarendon Bloomfieldnak.
- 54 F. O. 7/766, no. 194. Bécs, 1870. június 20. Bloomfield Clarendonnak.
- 55 F. O. 7/788, no. 139. Bécs, 1871. március 30. Bloomfield Grenville-nek.
- 56 F. O. 7/747, no. 24. London, 1869. december 10. Foreign Office Lyttonnak.
- 57 F. O. 7/764, no. 65. Bécs, 1870. február 24. Bloomfield Clarendonnak.
- 58 Kálnoky Gusztáv Sigmund gróf (1832–1891) londoni követségi titkár 1860–70 között; 1881-től az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere.
- 59 F. O. 7/762, no. 43. London, 1870. február 22. Clarendon Bloomfieldnak.
- 60 F. O. 7/766, no. 130. „Bizalmas.” Bécs, 1870. április 28. Bloomfield Clarendonnak.
- 61 F. O. 7/762, no. 79. London, 1870. május 4. Clarendon Bloomfieldnak.
- 62 F. O. 7/765, no. 77. „Bizalmas.” Bécs, 1870. március 3. Bloomfield Clarendonnak.
- 63 F. O. 7/765, no. 87. „Bizalmas.” Bécs, 1870. március 17. Bloomfield Clarendonnak.
- 64 F. O. 7/762, no. 85. „Bizalmas.” London, 1870. május 17. Clarendon Bloomfieldnak.
- 65 F. O. 7/766, no. 166. „Bizalmas.” Bécs, 1870. május 25. Bloomfield Clarendonnak.
- 66 *R. W. Seton-Watson*: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question (A study in diplomacy and party politics)*. London, 1962. (repr. 1935) 4–5.
- 67 *B. Jelavich*: *The Ottoman Empire, the Great Power, and the Straits Question 1870–1887*. Bloomington–London, 1973. 7–8.
- 68 *Hazard's Parliamentary Debates*. (Alsóház) 3. sor. 197. kötet. 1869. július 9. 1581.
- 69 F. O. 7/725, no. 254. Bécs, 1867. július 30. Bloomfield Stanleynek; F. O. 7/738, no. 336. Bécs, 1867. október 8. Bloomfield Stanleynek.
- 70 F. O. 7/750, no. 189. Bécs, 1869. április 27. Bloomfield Clarendonnak.
- 71 F. O. 7/751, no. 252. Bécs, 1869. június 15. Bloomfield Clarendonnak.
- 72 F. O. 7/753, no. 355. Bécs, 1869. augusztus 24. Bloomfield Clarendonnak.
- 73 F. O. 7/750, no. 173. Bécs, 1869. április 19. Bloomfield Clarendonnak.
- 74 F. O. 7/748, no. 29. Bécs, 1869. január 18. Bloomfield Clarendonnak.
- 75 F. O. 7/749, no. 108. Bécs, 1869. március 16. Bloomfield Clarendonnak.
- 76 F. O. 7/750, no. 128. Bécs, 1869. március 23. Bloomfield Clarendonnak.
- 77 Ezt más korabeli források nem erősítik meg.
- 78 F. O. 7/749, no. 102. Bécs, 1869. március 9. Bloomfield Clarendonnak.
- 79 F. O. 7/750, no. 159. Bécs, 1869. április 6. Bloomfield Clarendonnak.
- 80 F. O. 7/751, no. 192. Bécs, 1869. május 3. Bloomfield Clarendonnak.